

BOLALARDA STIMUL MATN ASOSIDA ASSOTSIATIV EKSPEREMENT

Abduraxmonova Sohiba Aktam qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU O‘zbek tilshunosligi kafedrasida lingvistika
yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Abduraxmonovasohiba16@gmail.com

***Annotatsiya:** Mazkur ilmiy maqolamiz bolalarning matni tushunish jarayonida yuzaga keladigan assotsiatsiyalarni o‘z ichiga qamrab oladi. Maqolada assotsiatsiya, uning ifodalanish usullari, assotsiatsiyaning turlari haqida ma‘lumot keltirilgan bo‘lib, bolalar nutqi tanlab olingan matnlar orqali tahlil qilingan. Maqolada bolalarda yuzaga keladigan assotsiyalarga alohida to‘xtalib, ular assotsiatsiyaning qaysi turi ekanligi, ularni yuzaga kelishida sabab bo‘luvchi omillar tahlil qilingan.*

***Kalit so‘zlar:** Assotsiatsiya, eksperiment, erkin assotsiativ eksperiment, yo‘naltirilgan assotsiativ eksperiment, zanjirli assotsiativ eksperiment, stimul-so‘z, reaksiya-so‘z.*

THE IMPORTANCE OF ASSOCIATION IN CHILDREN’S COMPREHENSION OF TEXT

***Annotation:** This scientific article covers the associations that arise in the process of children’s understanding of the text. The article provides information about association, its expression methods, types of association, and analyzes children’s speech through selected texts. The article focuses on the associations that occur in children, what type of association they are, and the factors that cause them to occur are analyzed.*

***Key words:** Association, experiment, free experiment, directed experiment, chain experiment, stimulus word, reaction word.*

ЗНАЧЕНИЕ АССОЦИАЦИИ В ПОНИМАНИИ ТЕКСТА ДЕТЬМИ

***Аннотация:** В данной научной статье рассматриваются ассоциации, возникающие в процессе понимания детьми текста. В статье дается информация об ассоциации, способах ее выражения, видах ассоциации, анализируется детская речь по выделенным текстам. В статье основное внимание уделяется ассоциациям, возникающим у детей, к какому типу они относятся, а также анализируются факторы, вызывающие их возникновение.*

***Ключевые слова:** Ассоциация, эксперимент, свободный, направленный, связанный, слово -стимул, слово- реакция.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Bugungi kunda tilshunosligimizda antroposentrik tilshunoslik yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan psixolingvistika yangi yo‘nalish sifatida rivojlanmoqda. Bilamizki, tilshunoslik grammatikani insonning qatnashuvisiz ham o‘rgana oladi ammo psixolingvistikada jonli muloqot yoki tajriba zarur. Shu sababdan psixolingvistik eksperiment o‘tkazish qator afzalliklarga ega. Tadqiqotchi holatni modellashtirish mobaynida tayyor matnni tahlil qilishda nutq mexanizmlarini ko‘proq o‘rgana oladi. Oddiy kuzatish metodidan ko‘ra ko‘proq ma‘lumotga ega bo‘ladi. Tilshunoslikda fonetika va semantika sohasida ko‘plab eksperimental metodikalar ishlab chiqilgan va tadqiqotlar o‘tkazilgan. Ushbu tajribalar asosida psixolingvistikada ham ko‘plab eksperimental tajribalar o‘tkazilmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI (LITERATURE REVIEW AND RESEARCH METHODOLOGY).

Til birliklarining paydo bo‘lishini tushuntirishda psixologik yo‘nalish vakillari psixologiyaning “assimilyatsiya”, “assotsatsiya”, “appersepsiya” kabi atamalardan foydalandilar. Ayniqsa, “assotsatsiya” tushunchasi A.A.Potebnyaning fikricha, so‘zning paydo bo‘lishi, so‘z etimologiyasini bayon qilishda keng qo‘llaniladi. N.B.Kushevskiyning esa assotsiativ munosabatga quyidagicha izoh beradi: “Har qanday so‘z o‘xshashlik belgisiga ko‘ra boshqa so‘zlar bilan bog‘liq bo‘ladi, bu o‘xshashlik nafaqat tashqi, tovush, morfologik, ichki, semasiologik jihatga ko‘ra ham ongimizda o‘ziga o‘xshagan boshqa so‘zlarni qo‘zg‘atishga va ular bilan qo‘zg‘alishga qodir bo‘ladi.[1,2017]. Stimul so‘zni eshitganimizda ma‘lum birliklar beixtiyor xotiramizga kela boshlaydi. Mana shu jarayon assotsiativ birlikning paydo bo‘lishi bilan bog‘liqdir.

Assotsiatsiya inson ongi va tafakkuri mahsuli bo‘lgani bois, jahon tilshunosligida bu hodisa nafaqat kattalar balki kichik yoshdagi bolalar nutqi ustida o‘tkazilgan tajribalar asosida ham atroflicha tadqiq etilgan. Bolalar nutqida hosil bo‘luvchi assotsiativ birlilar ularning yoshi va gender jihatiga ko‘ra farqlanishi mumkin. Shuningdek, bola nutqining rivojlanganlik darajasi ham alohida ahamiyatga molik. Dastlab, bolalar nutqida verbal assotsiatsiyalarga XX asrning 20-yillarida A.R.Luriya tomonidan munosabat bildirilgan. U bolalar nutqida yuzaga keluvchi verbal assotsiatsiyalarning stimul so‘z bilan semantik bog‘liqligi yoki bog‘liq emasligi, stimul so‘z va javob reaksiyasi o‘rtasidagi munosabatni tasniflagan. K.G.Yung esa assotsiativ tajriba faqat stimul so‘zning turfa ma‘nolarini ochib beribgina qolmay inson shaxsiyatini ham aniqlab beradi deydi. Professor D.Lutfullayeva assotsiativ munosabatga quyidagicha izoh beradi: “Assotsiativ munosabat bir yoki bir necha sath

birliklarining turli omillar bilan bogʻliq holda inson tafakkurida assotsiativ bogʻlanishini aks ettiradi. Bir til egasida biror til belgisiga nisbatan hosil boʻlgan assotsiatsiya boshqa til egasida yuzaga kelgan assotsiatsiyadan farqlanadi.[1,2017].

Soʻngi yillarda psixolingvistikada tadqiqotimiz obyekti boʻlgan bolalar nutqi turli tajribalar asosida tahlil qilingan. Bolalar nutqida assotsiativ tajriba oʻtkazilgan boʻlsada bu jarayon yaxlit tarzda tahlil qilinmagan.

Assotsiativ munosabat- (lot. *associo* – *birlashish, qoʻshish*) – lisoniy birliklarning bir-birini eslatib turishidir. Masalan, [a] fonemasi [o] fonemasini, [u] fonemasi [oʻ] fonemasini, [i] fonemasi [e] fonemasini eslatadi. Lekin [a] fonemasi dabdurustdan [q] yoki [gʻ] fonemasini eslatmaydi.[] Chunki ular ikki tizim – unli va undosh tizimiga kiradi. Bir-birini eslatuvchi birliklar umumiy oʻxshash belgilarga ega boʻladi. Masalan, kelishik shakllarining umumiy belgisi “soʻzni soʻzga bogʻlash”, ammo ular farqli belgilarga ham ega boʻlishi shart, yaʼni qaratqich kelishigi otni otga, tushum kelishigi otni feʼlga bogʻlaydi. .[2.2014]

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS).

Til birliklarining assotsiativ aloqasini matn yaratilishining asosiy omillaridan biridir[1, 2017] Assotsiativ qatorlarni alohida soʻz sifatida tahlil qilgandan koʻra matn asosida tahlil qilish keng natija beradi. Bunda maʼno kontekst orqali yuzaga keladi. Bolalarda soʻz va uning matn ichida kelishida assotsiatsiyaning oʻzgarishini ochib berish maqsadida quyidagi tajriba oʻtkazildi. Mazkur tajribada “Yoʻlimizdagi toʻsiqlar” matnidan 10 ta soʻz tanlab olindi. Dastlab soʻzlar roʻyxati berildi va ularga izoh yozish soʻraldi. Tajribada Olmazor tumani 165-maktabning 16 nafar 5-sinf oʻquvchilari qatnashdi.

Yoʻlimizdagi toʻsiqlar

Qadim **zamon**larda bir podshoh saroyga keladigan yoʻl ustiga katta tosh qoʻydirib, oʻzi nimalar boʻlishini yashirin kuzatib oʻtirdi.Yurtning eng badavlat **savdogarlari**, eng kuchli **karvonboshilar**, saroy **amaldorlari** bir-bir kela boshladilar. Hamma toshning atrofidan aylanib oʻtib, ichkariga kirdi. Aksariyati: ”**Xalq**dan koʻp soliq olib, yoʻllarga **eʼtibor** qilmaydi “ – degan roʻkachlar bilan shohdan noroziligini ovoz chiqarib gapirdi. Nihoyat, bir dehqon keldi. U saroyga meva va sabzavotlar olib kelayotgan edi. **Yelkasidagi** savatni yerga qoʻyib, xarsangtoshni bir **amallab** itara boshladi. Qoʻllari qonab, **aʼzoyi badani** terga botdi. Lekin toshni yoʻl ustidan chetga chiqarishga **muvaffaq** boʻldi.

Madina Mansurjonovanning matni eshitishdan oldin va keyin yozgan assotsiatsiyalari:

Matnda mavjud soʻz	Sinaluvchi tomonidan yuzaga kelgan assotsiatsiya
Zamon	Qiyomat
Savdogar	Savdo qiladiga odam
Karvonboshi	Karvon boshqaruvchi
Amaldor	Amal qiladigan odam
Xalq	Odamlar
Eʼtibor	Eʼtiborga muhtoj
Yelka	Odam aʼzosi
Amallab	Zoʻrgʻa
Aʼzoyi badan	Odam aʼzosi
Muvaffaq	Kerak

Matn oʻqib eshittirilgandan soʻng yuzaga kelgan assotsiatsiya

Matndagi soʻzlar	Matn oʻqib eshittirilgach yuzaga kelgan assotsiatsiya
Zamon	Oʻtgan zamon
Savdogar	Mehnatkash
Karvonboshi	Hayvon boshqaruvchi
Amaldor	Amal qilish kerak
Xalq	Odamlar
Eʼtibor	Eʼtibor berish
Yelka	Odam aʼzosi
Amallab	Harakat qilish
Aʼzoyi badan	Sogʻlik
Muvaffaq	Erishish

Ushbu jadvaldan shuni koʻrishimiz mumkinki, sinaluvchida matn oʻqib eshittirilganidan keyin assotsiatsiyalar oʻzgardi. Buning sababi kontekstagi maʼno konkretlashdi.

Assotsiatsiyani maʼlum turlarga, xususan, paradigmatic va sintagmatic assotsiatsiyalarga ajratish mumkin. Quyidagi tajriba shu turlar orqali aniqlangan:

Qutb yulduzi

Bilasizmi, yulduzlarning ham “yulduzi”, yaʼni mashhurlari boʻladi. Qutb yulduzi ana shundaylardan biri. Chunki u oʻtgan davrlar mobaynida koʻplab adashganlarga yoʻl koʻrsatib, oʻz manzillariga eson-omon yetib olishlarida koʻmakchi boʻlgan.

Qadimda dengizchilar yoki sahrodagi karvonlar yulduzlarning joylashishiga qarab yo'lni aniqlashgan. Yulduzlarni o'rganib, ularning xaritasini chizib beradigan kishilarni esa "munajjim" deb atashgan.

Qutb yulduzi osmondagi eng yorqin yulduzlardan biri bo'lgani uchun uni topib olish qiyin emas. Olimlarning aytishicha, kunlar, oylar, ba'zan yillar o'tishi bilan yulduzlarning samodagi o'rni o'zgarib turar ekan. Faqatgina Qutb yulduzi o'z joyidan hech qachon jilmaydi, doim osmonning shimoliy qismida yaraqlab turadi. Shunday o'ziga xos xususiyati tufayli sayyohlar Qutb yulduziga qarab shimol, janub, sharq va g'arbni aniqlay olishgan.

1-eshitishdan so'ng	2-eshitishdan so'ng	3-eshitishdan so'ng
Yulduz	Topib olishgan	Qutb yulduzlarini tanish qiyin emas
Yo'l	Orqali yo'lni	Ular yorqinroq
Manzil	Karvonchilar	Yo'lni topib olishgan
Shimol	Qimirlamaganlar	Samo
Osmon	Ba'zan yillar	Jilmaydi
Xarita	Joylarini o'zgartirishgan	Adashgan insonlarga
Olimlar		O'zgarmaydi
Dengizchilar		
Joylashgan		
Munajjim		
Qadimda		

Paradigmatik assotsiatsiyalar

Davr	Zamon, vaqt
Shimol	Janub
Karvon	Sahro
Mashhur	Taniqli, tanilgan,
Munajjim	Astronom, olim
Adashganlarga	Yo'lni yo'qotganlarga, yo'qolib qolganlarga
Sayyoh	Sayohatchi,
Ko'mak	Yordam,
Ichida	Tashqarisida
Odamlar	Insonlar, kishilar
Yillar	Vaqlar, zamonlar
Porlab	Charaqlab, yaltirab

Sintagmatik assotsiatsiyalar

Eson-omon	Yetib olishlariga
Ko'makchi	Bo'lgan
Yulduzlarning	Joylashishi
O'z	Joyidan
Ba'zan	Yillar
Adashib	Qolsa
Topib	Olishgan
Orqali	Yo'lni

Sinaluvchilardan olgan natijalarimizga ko'ra assotsiatsiyalarni 3 guruhga ajratishimiz mumkin:

1. Sinaluvchi so'zning ma'nosini yaxshi tushungan, lekin shaklini eslab qola olmagan, bu so'zga ma'no jihatdan mos tushadigan sinonimidan foydalangan.
2. Sinaluvchi matndagi biror so'zni eslab qolgan lekin uni gap shaklida qayta shakllantira olmagan. Bunda so'z birikmasidagi assotsiatsiya vujudga kelgan.
3. Matnda ishtirok etgan kirish so'zlar esda qolgan va bu so'zlarga bor e'tiborni berib matn mazmuni esda qolmagan.

Z.Freydning fikricha, so'zlarning assotsiatsiyalari nafaqat vaziyatga aloqador, balki effekt, ichki his-hayajon, tuyg'u jarayoni ham bo'lishi mumkin[5,2018]. Sinaluvchilar nutqi ustida o'tkazilgan assotsiativ tajriba natijalariga asosan, stimullar so'zlarning mazmuni, ularning bolalar nutqida keng qo'llanilganiga ko'ra javob reaksiyalari bir-biridan farqli bo'ldi. Shuningdek, tajriba davomida bolalar nutqida individual xarakterga ega bo'lgan, so'z birikmasi va gap shaklidagi reaksiyalar ham kuzatildi. Ba'zi kuzatuvchilar so'zni bayon tarzida ham ifodalagan.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/ RECOMMENDATION).

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, assotsiativ tajriba stimullar so'zning ma'nolarini ochib berish bilan birga insonga xos individuallik, shaxsiyatni xos xususiyatlarni ochib beradi. Bolalarda stimullar matn asosida yuzaga keladigan assotsiatsiyalar so'z shaklida berilgan assotsiatsiyalarga qaraganda kengroq ifodalanadi. Matndan ajratib olingan so'z shaklidagi assotsiatsiyalar matn mazmunidan uzoq bo'lsa, matnni eshitgach yuzga kelgan assotsiatsiyalar matn mazmuniga mos bo'ladi. Bolalarning lisoniy ongida hozir bo'lgan assotsiativ birliklarning xarakterli jihati shundaki, ular nutqida kattalardan farqli ravishda xayoliga kelgan ilk fikrni aytish kuzatiladi. Bu bolalardagi verbal assotsiatsiyaning o'ziga xos jihati sanaladi. Bolalarda asosan assotsiatsiya ko'ruv xotirasi bilan bog'liq. Shu sababli ham stimullar so'zga aloqador bo'lmagan javoblar ham ko'p bo'lishi tabiiy.

**ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES).**

1. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: “Meriyus”, 2017.
2. Usmonova Sh. Psixolingvistika. – Toshkent: 2014.
3. Azimova I. O‘zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persipsiyasining psixolingvistik tadqiqi. Monografiya, Toshkent: 2019.
4. Mahmudov N, Sobirov A, Sattorov Sh. Ona tili(5-sinf uchun darslik). –Toshkent :2020.
5. O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent :2018.